

Stanisław Chrobak

Wychowanie i duchowość w praktyce systemu prewencyjnego Jana Bosko

Seminare. Poszukiwania naukowe 35/1, 103-116

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. STANISŁAW CHROBAK SDB
UKSW, Warszawa

WYCHOWANIE I DUCHOWOŚĆ W PRAKTYCE SYSTEMU PREWENCYJNEGO JANA BOSKO

Pedagogika zajmuje się jednym z podstawowych problemów ludzkich, jakim jest wychowanie. Poszukując odpowiedzi na pytanie, co jest istotą wychowania mamy na uwadze nie tylko wiedzę teoretyczną o tym fenomenie, zawierającą jego uzasadnienie czysto zewnętrzne, tkwiące w określonych poglądach, doktrynach, podejściach czy stanowiskach, ale i sferę praktyczną, jego codzienny wymiar, wpisujący się w dzieje i biografie jednostek ludzkich, pokoleń, kultur i społeczeństw. Człowiek, „będąc jednością bio-psycho- duchową, jest jednością wielowymiarową i musi stawać się wielokierunkowo. [...] Niedorozwój któregoś z wymiarów egzystencji dysharmonizuje prawidłowe bycie i stawanie się najbogatszej w przyrodzie kompozycyjnej całości, którą tu określamy pojęciem podmiotu osobowego, z jego centrum – Ja osobowym”¹. Dynamika i ontologia osoby ludzkiej jest u podstaw rozumienia pedagogiki. Poszukuje się zatem specyficzności poznania i myślenia pedagogicznego. Pedagogika zatem nie utożsamia się z filozofią człowieka, filozofią bytu, czy etyką. Pełni osobną, ważną rolę w odniesieniu do człowieka i wśród nauk o człowieku. W przestrzeni wielorakich działań ludzkich pedagogika – czerpiąc z nagromadzonej wiedzy i uwzględniając nowe propozycje współczesnej nauki – ma możliwość proponowania wzorów życia, dostarczania wiedzy i kształtowania umiejętności sprzyjających godziwemu życiu. Pomaga wydobyć z człowieka to, co w nim najlepsze, co stanowi o jego człowieczeństwie.

Pedagogicznej refleksji od początku towarzyszy przeświadczenie, że wychowanie jest sztuką i wymaga szczegółowego rodzaju wrażliwości, innowacyjności działań i twórczego zaangażowania. „Zadaniem wychowania nie jest oczywiście kształtowanie owej abstrakcji platońskiej, jaką jest człowiek sam w sobie, lecz kształtowanie określonego dziecka, należącego do danego narodu, do danego środowiska społecznego, do danego momentu historycznego. [...] W ten sposób zasadnicze znaczenie wychowania polega przede wszystkim na pomocy w dynamicznym rozwoju, przez który człowiek kształtuje się, by być człowiekiem, inaczej

¹ K. Popielski, *Poczucie sensu życia jako doświadczenie egzystencjalnie znaczące i potrzeba rozwojowa*, w: *Wychowanie. Pojęcia – Procesy – Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, t. 2, red. M. Dudzińska, M. Czerepaniak-Walczak, Wydawnictwo GWP, Gdańsk 2007, s. 50.

mówiąc, na przygotowaniu dziecka czy dorastającego do uczenia się przez całe życie². Zatem zainteresowanie się „żywym konkretem”, kieruje na rzeczywistość wychowania i stanowi punkt wyjścia w poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o wychowanie i jego istotę oraz o konkretne (realne) możliwości pomocy człowiekowi w stawaniu się sobą.

1. WSPÓŁCZESNE PYTANIA O DUCHOWOŚĆ

Pojęcie „duchowość” jest wieloznaczne i niezwykle bogate w swej treści. Pojęcie to zawiera pewne ogólne wskazania, ale jego właściwym odniesieniem jest indywidualne, jednostkowe życie religijne. Wówczas, gdy łączone jest ono z religiami mówi się o tzw. duchowości klasycznej – np. w ramach hinduizmu, buddyzmu, judaizmu, chrześcijaństwa czy islamu. W samym chrześcijaństwie wyróżnić można duchowość katolicką (np. maryjną, benedyktyńską, franciszkańską, dominikańską), prawosławną, protestancką (w tym np. kalwińską, anglikańską). Duchowość pojawia się również poza kontekstem religijnym i wówczas mówi się o duchowości świeckiej (*secular spirituality*), bądź o różnych ścieżkach poszukiwań duchowych. Współczesne badania nad duchowością przestały być domeną w kontekście religijnym i tradycyjnych studiów teologicznych. Wzrost zainteresowania pojęciem duchowości wiąże się ściśle ze społeczno-symbolicznymi przemianami nowoczesności: procesami pluralizacji, prywatyzacji, subiektywizacji i detradycjonalizacji. W ramach dyskursu naukowego pojawia się ono równoległe z pojęciem sekularyzacji. Ponadto, analizy nad współczesną duchowością wkraczają w takie obszary jak: zdrowie, edukacja, polityka czy rozwój nowych technologii³. „Potrzeba duchowości jest jednym z najżywotniejszych symptomów dzisiejszych czasów, zarówno wewnątrz Kościoła, jak i poza nim. Ale chodzi tutaj o taką duchowość, która zyskuje nową jakość poprzez swoje korzenie oraz poprzez zauważenie ewolucyjności sytuacji i pojawiania się wciąż nowych problemów⁴”.

Różne sposoby określania tego, jak może być zdefiniowana duchowość, powodują, że pojęcie to jest nieostre i rozległe znaczeniowo. Ludzie współcześni, twierdzą socjologowie, nie tyle odchodzą od Boga, ile poszukują go „na własną rękę”, czerpiąc ze wszystkich dostępnych im inspiracji. Nie chcą się identyfikować z żadną określoną religią, ale niekiedy są w stanie przyznawać się do kilku

² J. Maritain, *Od filozofii człowieka do filozofii wychowania*, tłum. A. Ziemiński, w: *Człowiek – Wychowanie – Kultura*. Wybór tekstów, red. F. Adamski, Wydawnictwo WAM, Kraków 1993, s. 61.

³ Por. L. Cremaschi, Duchowość, w: *Encyklopedia chrześcijaństwa. Historia i współczesność. 2000 lat nadziei*, red. H. Witczyk, Wydawnictwo „Jedność”, Kielce 2000, s. 181; P. Grygiel, *Duchowość (spirituality) jako przedmiot badań i analiz socjologicznych. Analiza cytowań bibliograficznych*, w: *Religijność i duchowość – dawne i nowe formy*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, S. Grotowska, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2010, s. 232-235.

⁴ L. Boriello, G. della Croce, B. Secondin, *Duchowość chrześcijańska czasów współczesnych*, t. VI, tłum. M. Pierzchała, Wydawnictwo Homo Dei, Kraków 1998, s. 507-508.

formacji religijnych równocześnie. Oprócz autentycznego powrotu do wymiaru religijnego, istnieją również inne, które w swej istocie nie są powrotami do czegoś, a konkretnie – do Kogoś, lecz wprowadzają pewien «surogat» (w tym przypadku religijny)⁵. Wade Clark Roof, Jackson Carroll i David Rozen, opierając się na wynikach badań międzykulturowych, wyróżniają następujące cechy tego nowego pojmowania religii i duchowości: (1) nacisk na indywidualny wybór, podejście „wielu opcji”, które polega na doborze przekonań, praktyk religijnych oraz zasad moralnych niezależnie od religijnych autorytetów, a niekiedy w opozycji do nich; (2) pomieszanie kodów, eklektyczna kombinacja (w indywidualnej formie duchowości) elementów z różnych religijnych i quasi-religijnych tradycji: wschodnich praktyk duchowych, różnych form duchowości New Age, magii, ruchu ekologicznego, psychoterapii, feminizmu, jak też bardziej tradycyjnych elementów judeochrześcijańskich; (3) zainteresowanie nowymi ruchami religijnymi, szczególnie zróżnicowanym ruchem New Age, albo konserwatywnymi tradycjami protestanckimi lub grupami charyzmatycznymi; (4) w każdym z kontekstów pozytywne wartościowanie doświadczenia religijnego i wzrostu wraz z towarzyszącym temu poczuciem bliskości Boga i możliwości osobistej transformacji; (5) obojętność wobec religijnych instytucji i hierarchii⁶.

Duchowość objawia się człowiekowi jako forma jego ludzkiej egzystencji, swoisty antropologiczny potencjał. Nawet jeżeli nie do końca potrafimy określić, czym jest, usiłujemy ją rozpoznać, uchwycić. Duchowość, jako przynależna jednostce, konstruowana jest podmiotowo w szerokim kontekście biograficznym. Doświadczenie duchowości poddaje się interpretacji przez autorefleksję, bądź też jako narracja udostępniona innym⁷. Różne formy duchowości nie występują w pustej przestrzeni, ale wyrażają się w zewnętrznej rzeczywistości i wzajemnie się przenikają. „Duchowość przejawia się nie tylko w religii, ale w całej kulturze człowieka. Duchowość jest zawsze «wcielona», przejawia się zawsze tam, gdzie człowiek przekracza determinizmy przyrody i historii, gdzie przejawia się jego twórczość. Religia jest szczególnie uprzywilejowanym sposobem doświadczenia duchowości, ale nie jest przejawem jedynym, dlatego są wszelkie podstawy do

⁵ Por. J. Sanz, *Od zadufania typowego dla wieży Babel do łaski Pięćdziesiątnicy*, tłum. G. Ostrowski, w: *Duchowość chrześcijańska* (Kolekcja *Communio*, t. 10), Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1995, s. 36-41; S. A. Wargacki, *Duchowość jako współczesny fenomen społeczny i kulturowy*, w: *Wprowadzenie do socjologii kultury*, red. M. Filipiak, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009, s. 294-297. „Coraz mniej ludzi żywi naiwną wiarę, że nauka czy technika rozwiąże któregoś dnia wszystkie nasze problemy, coraz szybciej tracą zwolenników ateistyczne ideologie, takie jak marksizm. Konsumpcyjna kultura późnego kapitalizmu nie daje satysfakcjonujących odpowiedzi na podstawowe dylematy życia. W rezultacie zwykli ludzie na całym świecie przywiązują coraz większą wagę do poszukiwań duchowych”. J. Allan, *Poszukiwania duchowe*, w: *Religie świata. Przewodnik encyklopedyczny*, tłum. M. Stopa, Wydawnictwo KiW, Warszawa 1996, s. 405.

⁶ Por. D. M. Wulff, *Psychologia religii klasyczna i współczesna*, tłum. P. Jabłoński, M. Sacha-Piełko, P. Socha, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna, Warszawa 1999, s. 25-26.

⁷ Por. I. Szlachcicowa, *Duchowość jako przedmiot badań socjologicznych – refleksje metodologiczne*, w: *Religijność i duchowość...*, s. 229.

tego, aby posługiwać się tym terminem („duchowość”), dokonać próby odczytania sensu ludzkich zmagañ z materią i historią, zapisanych w dokumentach kultury”⁸.

Duchowość jest kluczem do zrozumienia kultury i pozostaje głęboko zanurzona w kontekście społecznym i kulturowym. Duchowość – jak stwierdza C. ve Beck – jest kombinacją jakości ludzkich, które mogą posiadać zarówno ludzie religijni jak i niere-religijni. Powiada on, że osoby duchowe cechują się: (1) umiejętnością wglądu i rozumienia; (2) poczuciem kontekstu i perspektywy; (3) świadomością wzajemnego powiązania rzeczy, jednością w wielości, uporządkowania w obrębie całości; (4) integracją ciała, umysłu, duszy i ducha, a także różnych wymiarów i uwikłań ich życia; (5) umiejętnością odczuwania niezwykłości, tajemnicy i czci; (6) poczuciem wdzięczności i zadowolenia, i pokory w odniesieniu do wartościowych stron życia; (7) nadzieją i optymizmem; (8) dzielnym, «uduchowionym» podejściem do życia; (9) energią; (10) dystansem; (11) akceptacją tego, co nieuniknione; (12) miłością – «cechą par excellence osoby duchowej»; (13) kulturą osobistą – wrażliwym, rozumnym podejściem do innych ludzi, do siebie i do kosmosu jako całości. Podobnie humanistyczne stanowisko zajmuje Roff, kiedy pisze, że duchowość jest wyrazem bycia, które jest w nas, ma ona wiele wspólnego z uczuciami, z siłą, która pochodzi z zewnątrz, ze świadomością naszego najgłębszego ja i tego, co jest dla nas święte⁹.

Każda społeczność i każda kultura ma własne formy manifestowania swej duchowości. Termin «duchowość» w tradycji europejskiej występuje w różnych, choć powiązanych ze sobą, kontekstach. Można zatem wyróżnić trzy kręgi znaczeniowe – antropologiczny, religijny oraz ascetyczno-mistyczny. Duchowość jest – w pierwszym podejściu – terminem antropologicznym, służącym do opisanie i nazwania elementu strukturalnego człowieka, który powoduje, że człowiek niecałkowicie mieści się w świecie przyrody, wykraczając poza jej mechanizmy i działania¹⁰. Duchowość jako termin antropologiczny, wskazuje na jedną ze specyficznych właściwości natury ludzkiej – na doświadczenie transcendencji osoby. Wszystko to, co składa się na transcendencję osoby, co o niej stanowi, jest ujawnieniem duchowości. Wnikając w transcendencję osoby, poznajemy zarazem, w czym ujawnia się fakt duchowości bytu ludzkiego. „Każdy człowiek – jak stwierdza Karol Wojtyła – również i ten, który jest mną, dany jest w całościowym, czyli prostym doświadczeniu jako jednostkowy byt realny, jako podmiot istnienia i działania (czyli jako *suppositum*). Równocześnie zaś każdy dany jest sobie samemu jako konkretne «ja» – i to zarówno poprzez samoświadomość, jak

⁸ J. A. Kłoczowski, *Czym jest duchowość? – kontekst religijny i kulturowy*, w: *Fenomen duchowości*, red. A. Grzegorzczak, J. Sójka, R. Koschany, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006, s. 19.

⁹ Por. D. M. Wulff, *Psychologia religii...*, s. 24. „Instynktowne dążenie do duchowości nie występuje wyłącznie u chrześcijan. Nadanie swemu życiu duchowego i głębokiego znaczenia – przy pełnej afirmacji tego życia – które nie byłoby czczą psychiczną powłoką, nadbudową bez konsystencji, lecz całkowitym rozwinięciem osobowości: oto pragnienie człowieka, gdy osiąga on pewien poziom świadomości samego siebie i własnej ludzkiej godności”. A.-M. Besnard, *Kierunki rozwojowe współczesnej duchowości*, tłum. J. Gaczoł, Concilium (1965/6)1-10, s. 656.

¹⁰ Por. J. A. Kłoczowski, *Czym jest duchowość*, s. 14.

i poprzez samowiedzę. [...] Świadomość otwiera przystęp do duchowości człowieka, daje nam w nią pewien wgląd. Duchowość człowieka przejawia się w świadomości i dzięki niej tworzy w przeżyciu doświadczalną wewnętrzną jego bytowania i działania”¹¹.

Stefan Kunowski, analizując pojęcie „duchowość” wymienia następujące jej cechy: 1) duchowość człowieka jest rozumna, to znaczy zdolna do obiektywnego poznania rzeczywistości w procesie abstrakcji umysłowej; 2) duchowość człowieka zdolna jest do wartościowania i oceniania wszystkich przedmiotów przeżyć w stosunku do siebie (subiektywnie) jako dobrych, pięknych, prawdziwych, szlachetnych itp. Wartościowanie to wypływa ze zdolności do miłowania i łączenia się z dobrem, pięknem, prawdą w swoim przeżyciu, dlatego duchowość może tworzyć najwyższe ideały Dobra, Piękna, Prawdy i Świętości i żyć tymi ideałami; 3) duchowość człowieka jest wolna. Wyrazem tej cechy duchowości jest wolność woli w wyborze dobra i możliwość brania odpowiedzialności moralnej za siebie, swoje życie i postępowanie, za innych ludzi; 4) duchowość człowieka jest twórcza. Nie zadowala się odbiorem tylko i przeżywaniem gotowych dzieł kultury, lecz dąży do szukania nowości bądź przez pracę, bądź też przez oryginalną twórczość, wynalazczość i odkrywczosć w tworzeniu techniki, nauki i kultury, przekształcających naturalną rzeczywistość; 5) duchowość człowieka jest otwarta na głębię metafizyczną, przekracza granice zmysłowego doświadczenia (transcendencja) i sięga aż do poznania źródeł bytu, do Absolutu i Boga, dlatego też duchowość człowieka w głębiach swoich ma nastawienie religijne, szuka Boga i pragnie zjednoczenia z Nim. Tak pojęte czynniki osobowościowe duchowości wraz z ich rozumnością, wartościowaniem, wolnością, twórczością i religijną otwartością tworzą cechy gatunkowe człowieka (*homo sapiens*) i decydują ostatecznie o jego rozwoju¹².

Debata na temat znaczenia terminu „duchowość” nie ma charakteru ściśle akademickiego, lecz jest wymogiem praktycznym ponieważ „uczestniczenie w duchowym rozwoju, poszerzaniu i pogłębianiu świadomości budzi poszanowanie dla wszelkiego życia, odpowiedzialność i godność człowieka, ukierunkowując jego rozwój na wewnętrzną transformację i duchowy wzrost. Dzięki temu wznosi się on ponad ograniczenia osobowości, transformuje własną agresję w twórczą aktywność, umacnia poczucie własnej sprawczości, aktualizuje własne uspięne możliwości, dla tworzenia bardziej «ludzkiej» rzeczywistości wokół siebie”¹³. Oznacza to przyjęcie ważnej tezy antropologicznej – człowiek nie mieści się cały w przestrzeni fizycznej czy społecznej, dla zrozumienia jego bytu trzeba przyjąć, iż istnieje „inny wymiar” bycia człowieka i wymiar ten określa się terminem „duchowość”.

¹¹ K. Wojtyła, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1994, s. 94-96.

¹² Por. S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1993, s. 189-190.

¹³ E. Białek, *Duchowość w psychosyntezie*, w: *Fenomen duchowości*, s. 282.

2. SYSTEM PREWENCYJNY – PEDAGOGICZNY KONTEKST DUCHOWOŚCI

„Istnieją dwa systemy – pisał ksiądz Bosko – jakie zawsze stosowano w wychowaniu młodzieży: prewencyjny i represyjny. [...] System prewencyjny polega na tym, że podwładnych zaznajamia się z przepisami i regulaminem zakładu, a następnie roztacza się nad nimi taką opiekę, że wychowankowie znajdują się zawsze pod czujnym okiem dyrektora lub asystentów, którzy jako kochający ojcowie przemawiają do nich, w każdej okoliczności służą im za przewodników, udzielają rad i upominają z dobrocią, co jest równoznaczne z postawieniem wychowanków w niemożności popełnienia wykroczeń”¹⁴. Projekt wychowania św. Jana Bosko konkretyzują trzy podstawowe zasady (kategorie) ujęte w trójmian: rozum, religia, miłość wychowawcza.

Księdzu Bosko towarzyszyło przekonanie, że podstawowym warunkiem skuteczności wychowawczej jest religia jako wewnętrzna zasada pedagogiczna, rzutuująca na treść, formy, środki wychowania. Odwoływał się do religii, z niej czerpał inspirację, a religia występowała między zasadą rozumu i miłości, wiążąc obydwie wewnętrznie. Słowo „religia” wywodzi się z łacińskiego religio i odnosi się do czegoś, co ktoś czyni, co głęboko odczuwa, co wpływa na jego wolę. Uznanie religijnego wymiaru egzystencji ludzkiej czy jego zaprzeczenie, a zwłaszcza poznanie charakteru religijności i jej ocena zakładają nie tylko znajomość samego człowieka, nie tylko wiedzę o faktach i przeżyciach religijnych, ale przede wszystkim rozstrzygnięcie problemu realnego istnienia transcendentnego przedmiotu aktów religijnych. Akt religijny, jako przeżycie i rzeczywisty wyraz osobowego związku człowieka z transcendentnym Ty, obejmuje całą osobę i przenika wszystkie dziedziny jej istnienia i działania. Człowiek, będąc bytem materialno-duchowym, w którym duchowość wyraża się przez materię i jakby się z niej „wyłania”, tej relacji do transcendentnego Ty nie może ukonstytuować inaczej, jak poprzez stopniowe działanie wewnętrzne i zewnętrzne. Dla jednych religia i duchowość wiążą się ze sobą, a religia jest postrzegana jako coś, co zapewnia bezpieczną i otwartą strukturę, w ramach której może rozkwitnąć żywe doświadczenie duchowe. Dla innych obydwie te rzeczywistości (religia i duchowość) wykluczają się, a duchowość jest praktykowana poza religijnym kontekstem. Duchowość religijna, charakteryzując się ukierunkowaniem ku Bogu, obejmuje jednocześnie swym wpływem stosunek człowieka do samego siebie i do otoczenia. Naturalnym źródłem duchowości religijnej jest powszechne doświadczenie ludzkości szukającej ostatecznej racji bytu immanentnego oraz jego celu transcendentnego. Nadprzyrodzonym źródłem duchowości religijnej jest objawienie Boże, będące specjalnym i niezasłużonym darem łaski Bożej. Bezpośrednim źródłem duchowości religijnej są księgi święte, zawierające objawienie Boże i tradycje życia religijnego

¹⁴ J. Bosko, *System prewencyjny w wychowaniu młodzieży*, w: *Współczesny wychowawca w stylu księdza Bosko*, red. J. Wilk, Poligrafia Inspektoratu Towarzystwa Salezjańskiego, Lublin 1998, s. 213-214.

oraz duchowego. Style duchowości religijnej bywają determinowane pierwotnym doświadczeniem religijnym znaczących osobowości¹⁵.

System wychowania księdza Bosko, w którym szczególnymi środkami są rozum, religia i miłość wychowawcza, wyznacza dla wychowawców i wychowanków postawę świadectwa życia religijnego oraz otwarcia się na wartości religijne. „Ksiądz Bosko nie pozostawił jakiejś «historii duszy», jak to uczyniła mała Teresa lub Jan XXIII, pozostawił natomiast historię swego oratorium. Nie napisał *Dziennika duchowego*, lecz zeszyt pedagogicznych doświadczeń. [...] Jednak głębia duchowa była częściowo ukryta również w jego stylu działania. [...] Innym aspektem jego duchowości jest bogactwo darów Ducha: roztropność, moc i mądrość. Wszystkie one odnoszą się do czynów, odczytania znaków czasu, rozumienia ludzi i wydarzeń, właściwych sposobów interweniowania”¹⁶. Włączając do fundamentów swojego edukacyjnego systemu tak rozum, jak i religię, wierzył, że jest możliwy dialog pomiędzy wiarą a rozumem. We wszystkich doszukiwał się najpierw dobrej woli, intelektualnej uczciwości i, w tym samym czasie, przekazywał im własne doświadczenie wiary, jednakże bez żadnej formy nacisku czy dyskryminacji. „Dla księdza Bosko Ewangelia (głoszenie Boga, Chrystusa, zbawienia, prawdy o czasach ostatecznych...) nigdy nie była jakimś rodzajem etykiety, zbiorem rytualnych czynności czy tylko wyzwaniem do przestrzegania przykazań, ale żywą prawdą mobilizującą do tego, aby orędzie zbawcze stało się podstawą wychowania, było bodźcem pobudzającym rozwój, punktem odniesienia w rozwiązywaniu różnorodnych kryzysów, przenikało wszystkie dziedziny życia. Słowem chodziło mu o to, żeby wiara stała się *czynnikiem integrującym i oświecającym osobowość*. W ten sposób wychowanie stawało się równocześnie i ludzkie, i chrześcijańskie, co znalazło wyraz w dość znanym hasle: «uczciwy obywatel i dobry chrześcijanin». I to jest zarazem właściwy księdzu Bosko chrześcijański humanizm pedagogiczny [...]. U podstaw tego humanizmu znajdujemy przede wszystkim jego głęboką i sprawdzoną intuicję, która stawała się programem zakładającym integrację Ewangelii i życia młodego człowieka «tu i teraz», a więc w konkretnej sytuacji życia”¹⁷.

¹⁵ Por. L. Marszałek, *Duchowość dziecka. Znaczenia, perspektywy, konteksty w pedagogice przedszkolnej*, Wydawnictwo Szkoła Wyższa im. Bogdana Jańskiego, Warszawa 2013, s. 51-55. „Zasadnicze kierunki charakteryzujące współczesną duchowość można podzielić na trzy grupy (według trzech wymiarów duchowości: kontekst ludzkiego świata, w którym się ona wyraża; osoba, która nią żyje; Kościół, stanowiący jej specyficzne środowisko). Jest to duchowość przyjmująca jako punkt wyjściowy życie takie, jakie jest w świecie takim, jaki jest; jest to duchowość dążąca do rzeczywistego i osobistego przeżycia; wreszcie jest to duchowość, która odrzuca indywidualizm i rozwija się w ramach komórek życia braterskiego”. A.-M. Besnard, *Kierunki rozwojowe współczesnej duchowości*, s. 655.

¹⁶ J. E. Vecchi, *Duchowość salezjańska. Pogłębienie głównych tematów*, tłum. M. Brzezinka, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1999, s. 37-38.

¹⁷ C. Bissoli, *Jan Paweł II o systemie wychowawczym księdza Bosko*, tłum. K. Misiaszek, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2001, s. 94-95. „Bazą dla wszystkiego, jako źródła płodności jego działania i aktualności, jest coś, co bardzo często nam umyka, jego głębokie doświadczenie ducho-

Osoba ludzka jest bytem dynamicznym (co jednocześnie zakłada jego potencjalność), rozwijającym się i dochodzącym do doskonałości poprzez aktualizację swych potencjalności w dziedzinie zarówno życia wegetatywnego, jak i sensorywno-zmysłowego, a nade wszystko życia duchowego, osobowego. Młodość to nie tylko pewien okres życia ludzkiego, odpowiadający określonej liczbie lat, ale jest to zarazem czas dany każdemu człowiekowi i równocześnie zadany mu przez Opatrzność. Młody człowiek szuka nie tylko sensu życia, ale szuka konkretnego projektu, wedle którego to swoje życie ma zacząć budować. Ksiądz Bosko w czasie głębokich przemian społecznych dostrzegł zjawisko młodzieży zdeorientowanej, pozbawionej wykształcenia i środków do życia, i zaczął ją ukierunkowywać, prowadzić, wyposażać w ideały, uczucia i wewnętrzne energie. Przewodnie idee zawarte w dziele *System prewencyjny w wychowaniu młodzieży*, które integrowały jego działalność, w sposób syntetyczny można by wymienić następująco:

- osobisty wybór działania na rzecz dobra;
- solidarność z młodymi;
- niepokój duszpasterski, który zmuszał go do poszukiwania w szczególności duchowego dobra dla młodzieży;
- głęboka wiara w łaskawość i miłosierną dobroć Boga;
- głębokie przekonanie o wielkości i kruchości młodego człowieka, jego godności jako dziecka Bożego;
- styl działania odwołujący się do rozumu, dobroci (miłości) oraz do głębokich motywacji wypływających z religijnej koncepcji życia ludzkiego;
- podstawowa struktura wychowawcza oparta na aktywnej i przyjacielskiej obecności (= asystencja i prewencja) wspomagającej rozwój własnej inicjatywy wychowanka;
- dzieło zmierzające do formowania „dobrych chrześcijan i uczciwych obywateli”, mające w perspektywie szerszy projekt formujący pobożność, moralność, kulturę i cywilizację¹⁸.

Specyfiką duchowości jest możliwość rozwoju w ciągu całego życia. Rozwój i kształcenie człowieka polegają na budowaniu duchowej, kulturowej struktury osobowości, która pełni funkcję integrującą wobec tego, co indywidualne. Dążą one do wpisania indywidualnej psychiczności w kontekst struktury duchowej, która staje się fundamentem osobowości. Dokonać się to może przez edukacyjny kontakt ze strukturami duchowymi określonych wytworów kulturowych i dzięki ich przyswojeniu, to znaczy uwewnętrznieniu w strukturze duchowej osobowości. Struktura ta jest konstrukcją sensów i wartości, które pozwalają odczy-

we, to co mogłoby nazywać się jego zażyłością z Bogiem. Kto wie, czy to właśnie to nie byłoby tym czymś, co o nim mamy do zakomunikowania, stać się jego naśladowcami, aby spotkać Chrystusa i pomóc młodzieży Go spotkać”. J. L. Plascencia Moncayo, *Charyzmat salezjański i doświadczenie Boga*, Wydawnictwo Poligrafia ITS, Kraków 2009, s. 135.

¹⁸ Por. C. Nanni, *Ksiądz Bosko wczoraj i dziś. Salezjańska pedagogika dzisiaj*, w: *Ksiądz Bosko i jego system wychowawczy*, red. J. Niewęglowski, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2000, s. 252-254.

tać jednostkową egzystencję i życie społeczne w kategoriach znaczących całości. Jest więc ona fundamentem tożsamości ludzkiej¹⁹. Rozważając potrzeby współczesnej młodzieży i równocześnie przywołując system wychowawczy księdza Bosko, nie można zapominać, że wewnątrz struktury wychowawczej, nauczyciel-wychowawca naprawdę kocha i wychowuje młodzież, kiedy wskazuje jej wyższe ideały i kiedy towarzyszy jej na drodze codziennego dojrzewania życiowych decyzji. Kategorie: świętość, młodzi, wychowanie tworzą trójmian, który – w pojęciach współczesnych – jest perspektywą pozwalającą na uchwycenie wizji pedagogicznej księdza Bosko, wejście w nią i pełne w niej uczestnictwo. „Oryginalność i śmiałość postulatu «świętości młodzieńczej» jest istotną wartością sztuki wychowawczej tego wielkiego świętego, który słusznie może być nazwany «mistrzem duchowości młodzieżowej». Jego niezwykły sekret polegał na tym, że nie zawiódł nigdy najgłębszych pragnień młodzieży (chęci życia, pragnienia miłości, otwarcia duszy, radości, wolności, nastawienia ku przyszłości), a równocześnie prowadził ją stopniowo i w sposób konkretny do przekonania, że tylko poprzez życie w łasce, to jest w przyjaźni z Chrystusem w pełni realizują się autentyczne ideały”²⁰.

Jan Bosko był przekonany, że młodzież przeżywa okres szczególnie ważny z punktu widzenia wychowania i w ciągu trwania procesu wychowawczego powinno ją podtrzymywać zbawcze orędzie Ewangelii, a wiara winna być czynnikiem integrującym i oświecającym osobowość. Religia bowiem pozwala spojrzeć na drugiego człowieka (wychowanka) jako na osobę i odkryć ostateczny cel życia, bez którego nie może być właściwego wychowania. W tym też kontekście nie chodzi o jakąś religię spekulatywną i abstrakcyjną, lecz o wiarę żywą, zakorzenioną w rzeczywistości. Zatem „współistnienie i współdziałanie cech duchowych (gatunkowych) człowieka z jego indywidualnymi cechami wrodzonymi (genicznymi) i cechami nabytymi (środowiskowymi) dopiero w pełni wyjaśniają uwarunkowanie możliwości rozwojowych, regresji lub regresji wychowawczych”²¹.

3. DUCHOWOŚĆ SALEZJAŃSKA W PRAKTYCE WYCHOWAWCZEJ

U podstaw systemu prewencyjnego Jana Bosko znajduje się idea całościowości, dążenie do integralności i złożoności rzeczywistości i zjawisk, przybierając w końcu postać ogólnej teorii systemowej dla interpretowania myśle-

¹⁹ Por. B. Milerski, *Pedagogika kultury*, w: *Pedagogika. Subdyscypliny i dziedziny wiedzy o edukacji*, t. 4, red. B. Śliwerski, Wydawnictwo GWP, Gdańsk 2010, s. 88. „Wychowanie człowieka jest ludzkim przebudzeniem. W ten sposób tym, co ma największe znaczenie dla samych wychowawców, jest mieć respekt wobec duszy, jak i wobec ciała dziecka. Wycucie jego wewnętrznych zasobów i głębi jego istoty oraz pewien rodzaj miłującej, cudownej uwagi w stosunku do jego tajemniczej tożsamości, która jest czymś ukrytym, czego nie może osiągnąć żadna technika” J. Maritain, *Od filozofii człowieka do filozofii wychowania*, s. 66.

²⁰ Jan Paweł II, *List „Juvenum patris” w setną rocznicę śmierci św. Jana Bosko* (31 stycznia 1988), nr 16.

²¹ S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, s. 193.

nia, świadomości, życia społecznego i kultury. System ten charakteryzuje pięć głównych elementów: konkretność, głęboka duchowość, uniwersalizm, szerokie otwarcie na wielość odbiorców, możliwość zaangażowania wielu współpracowników. Ksiądz Jan Bosko stworzył szkołę wychowania i był w niej mistrzem w nawiązywaniu kontaktów z wychowankami, w uczestnictwie w ich życiu i w ich drodze formacyjnej. Formuła „wszystko dla chwały Bożej i dla zbawienia dusz” staje się programem całego jego życia, jego pism i wszystkich innych objawów jego wielkiej pasji działania wychowawczego²². Można stwierdzić, że jest „to duchowość, która okazuje się skuteczna i która zwraca uwagę na aspekt praktyczny istnienia człowieka zatroskanego o sens życia i wszystkich jego konsekwencji w życiu codziennym; duchowość, która nieustannie podejmuje kwestie ludzkiego istnienia oraz znaczenie autentycznej egzystencji dzisiejszego świata, a tę autentyczną egzystencję konfrontuje z tym, co jest realne i prawdziwe w chwili obecnej; duchowość, która uwzględnia socjologiczne uwarunkowania wynikające z przeciążenia współczesnego człowieka i ze wzrastającej precyzji jego działań i szuka efektywnych metod koncentracji (duchowej), mając świadomość istnienia powyższych czynników, nie ignorując ich ani nie chcąc unicestwić; to duchowość pozwalająca na przeżywanie w wolności odmiennych form modlitwy i kultu, które nowa wrażliwość czyni możliwymi, a nawet koniecznymi; to duchowość, która zdaje sobie sprawę z tego, co pojawia się w głębi osobistych doświadczeń i jest otwarta na nie oraz na to wszystko, co jest znaczące dla każdej jednostki”²³.

Nowe wymiary egzystencji, nowy obraz człowieka, społeczeństwa i świata oraz relację do niego, powiązania pomiędzy tym, co świadome i nieświadome, światowa solidarność czy wzrastająca alienacja człowieka, zmuszają do wielostronnego spojrzenia na człowieka i na doświadczenie duchowości. Tradycyjne tematy duchowości, takie jak: modlitwa, asceza, doskonałość, grzech, cnota, łaska, wiara itd., zostają poszerzone o nowe i komplementarne opracowania. Poważne potraktowanie przekonania o odrębnym realnym istnieniu świata ducha jest pewną formą wyrazu głębokiego przeżycia sensu własnego życia i sensu całej rzeczywistości. Bez realności świata ducha rzeczywistość byłaby płaska, zbyt uboga, życie w niej ze wszystkimi swoimi trudami i dramatyzmem nie miałoby sensu²⁴. System wychowania księdza Bosko, w którym szczególnymi środkami są rozum, religia i miłość wychowawcza, wyznacza dla wychowawców i wychowanków postawę świadectwa życia religijnego oraz otwarcia się na wartości religijne. Jeśli rozum zostanie wyłączony z formacji religijnej człowieka, religia staje się magią lub zabobonem. Formacja religijna, jaką proponuje ksiądz Bosko, ma za sobą doświadczenie całych dziejów Kościoła i prowadzi do pełni rozwoju osobowego

²² Por. C. Bissoli, *Jan Paweł II o systemie wychowawczym księdza Bosko*, s. 48-54

²³ L. Boriello, G. della Croce, B. Secondin, *Duchowość chrześcijańska czasów współczesnych*, s. 377.

²⁴ Por. A. Grzegorzcyk, *Empiryczne wyróżnienie duchowości*, w: *Fenomen duchowości*, s. 34.

człowieka tak w wymiarze duchowym, jak i cielesnym. Wiąże formację osobistą z formacją do życia rodzinnego i społecznego. Dotyczy tak intelektu, jak i woli, działania i postępowania. Dokonuje się w łączności z całą historią i kulturą.

Wychowanie religijne jest zawsze jakąś formacją humanistyczną i prowadzi człowieka do doskonałości (świętości). Formacja humanistyczna dokonuje się w ciągu całego ludzkiego życia. Ksiądz Bosko wiedział, że zbawienie i świętość są łaską, ale zarazem był przekonany, że w człowieku, szczególnie młodym, taki dar staje się zawsze zadaniem wzywającym go, aby stawał się coraz bardziej osobą, pełnym człowiekiem, «uczciwym obywatelem i dobrym chrześcijaninem». W jego rozumieniu człowiek uformowany i dojrzały to wierzący obywatel, taki, który swoje życie koncentruje wokół obwieszzonego przez Jezusa Chrystusa ideału człowieka nowego i który odważnie wyznaje swoje przekonania religijne. Nie chodzi – jak widać – o jakąś religię spekulatywną i abstrakcyjną, lecz o wiarę żywą, zakorzenioną w rzeczywistości, opartą na obecności i na komunii, na słuchaniu i uległości łasce. Ten aspekt religijnej transcendencji, podstawa metody wychowawczej księdza Bosko, nie tylko daje się stosować w każdej kulturze, lecz może okazać się owocny także w religiach niechrześcijańskich²⁵. Zatem propozycja pedagogiczna księdza Bosko zawiera wiele rysów uniwersalności, co potwierdza nie tylko stuletnia historia posługi salezjanów w świecie, ale głównie wewnętrzna zdolność otwierania się systemu prewencyjnego na pluralizm kulturowy i religijny.

W duchowości Jana Bosko pojawia się: praca i kontemplacja, Bóg i bliźni, miłość i profesjonalizm, posłuszeństwo i wolność. Także w jego pedagogice jawi się: dyscyplina i poufałość, racjonalizm i spontaniczność, wymaganie i dobroć²⁶. Duchowość salezjańska została zawarta w pewnych krótkich formułach, podobnych do tych, jakich używał ksiądz Bosko dla młodzieży. „Zwykł mawiać: filarami dzieła wychowania są Eucharystia, Pokuta, nabożeństwo do Matki Bożej, miłość do Kościoła i jego pasterzy. Wychowanie według niego to droga modlitwy, liturgii, życia sakramentalnego, kierownictwa duchowego; a dla niektórych – pójście za głosem powołania do życia konsekrowanego [...] dla wszystkich zaś – perspektywa świętości i dążenie do niej”²⁷. W tej perspektywie nie była to działalność tylko ściśle religijna, konfesyjna, sakralna, lecz obejmowała szerokie dziedziny życia młodzieży. Ksiądz Bosko uczył wychowując i wychowywał ucząc. Zarówno nauczanie, jak i wychowanie było dla niego ukierunkowane na przygotowanie

²⁵ Jan Paweł II, *List „Iuvenum patris”...*, nr 11.

²⁶ Por. J. E. Vecchi, *Duchowość...*, s. 31. W literaturze na temat systemu prewencyjnego proponuje się, by na księdza Bosko spoglądać poprzez obraz (ikonę) Dobrego Pasterza. Jest to pasterz, który poszukuje zaginionej owcy, przyprowadza ją do stada, głębiej poznaje i towarzyszy w jej rozwoju. Nie oczekując na powrót zagubionej owcy, sam wybiera się na jej poszukiwanie. W działalności wychowawczej wskazuje na nowe horyzonty. Chodzi więc o miłość pedagogiczną jako manifestację zbawczej miłości Boga. Por. J. E. Vecchi, *Strażnicy marzeń z palcem na myszce. Wychowawcy w dobie informatyki*, tłum. A. Lis, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2001, s. 204-205; J. L. Plascencia Moncayo, *Charyzmat salezjański*, s. 63-69.

²⁷ Jan Paweł II, *List „Iuvenum patris”...*, nr 11.

wychowanka do samodzielnego i odpowiedzialnego życia. Podstawowe założenia jego systemu wychowawczego wskazują na postawę solidarności i uczestnictwa w procesie wychowania. Podstawowym przejawem solidarności jest tu wierność wobec przyjętych norm życia indywidualnego i społecznego oraz uczestnictwo w różnych przejawach życia wychowanka: w jego rozwoju fizycznym, umysłowym, religijnym, moralnym, estetycznym i obywatelskim, w środowiskach, gdzie żyją młodzi ludzie i gdzie oni sami najlepiej się czują. Dla młodych ludzi był nie tylko kapłanem-pasterzem, ale ojcem i mistrzem, który pobudzał ich rozwój, towarzyszył w pracy, uczył, jak spędzać czas wolny od pracy i nauki. Ksiądz Bosko proponuje, aby słowo Ewangelii było zasiewane w codziennej rzeczywistości i stawało się wewnętrznym bodźcem rozwoju młodego człowieka, jak również odpowiedzią na jego pytania i potrzeby. Zatem „uczynić z Ewangelii podstawowy element naszej oferty wychowawczej oznacza nie spychać jej do treści przekazywanej w ramach jakichś doświadczeń religijnych lub wyuczonej w ramach jakiegoś przedmiotu, ale raczej poddać ocenie ewangeliczną zgodność modeli antropologicznych, kognitywnych, etycznych oraz społeczno-politycznych oferowanych w ramach naszej posługi szkolnej i wychowawczej, biorąc pod uwagę jej całokształt oraz pojedyncze decyzje i dokonania”²⁸. Samo wychowanie ma zmierzać przede wszystkim do formowania całej, integralnej osoby ludzkiej.

System prewencyjny jest nazwany «doświadczeniem duchowym», a nie tylko pedagogiką. Doświadczenie rodzi się i rozwija «w spotkaniu z młodzieżą» w oratorium. Ksiądz Bosko nie tylko przeżywał te spotkania (np. z pierwszymi wychowankami oratorium: Bartłojem Garelli, Dominikiem Savio, Michałem Magone, Franciszkiem Besucco), lecz przedstawia je również jako wychowawczą normę, której odzwierciedleniem jest miłość pedagogiczna. Jest to miłość, która tworzy więź wychowawczą (przyjaźń i ojcostwo) i cechuje się zaufaniem, taktem, wyrozumiałością, wycuciem i czułością oraz tworzeniem środowiska (wspólnoty) wychowawczego. Przyjaźń i ojcostwo tworzą rodzinny klimat, gdzie wartości stają się zrozumiałe, a wymagania do przyjęcia²⁹.

Ilekcję ks. J. Bosko mówi o wychowaniu ma zawsze na myśli kontakt międzyosobowy, który znaczy więcej niż przypadkowe spotkanie. „Spotkanie, ażeby miło znaczenie wychowawcze, wymaga stałej, głębokiej uwagi, która umożliwia osobiste poznanie poszczególnych osób, a także wszystkich uwarunkowań kulturowych całej grupy. Chodzi tu o rozumną, życzliwą uwagę, która pozwoli odczytać pragnienia, sposoby wartościowania, uwarunkowania, sytuacje życiowe, wzorce środowiskowe, napięcia, żądania i zbiorowe postulaty. Chodzi też o to, by

²⁸ P. Chávez Willanueva, *Salejańska służba młodzieży na polu edukacji*, w: *Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. Doktorzy Honoris Causa*, Nr 8, Wydawnictwo KUL, Lublin 2011, s. 90.

²⁹ Por. J. E. Vecchi, *Duchowość...*, s. 105-121. Dzieło Oratorium – rozpoczęte przez Jana Bosko w 1841 roku – należy rozumieć w kategoriach środowiska wychowawczego, dającego wychowankom możliwość ludzkiego i chrześcijańskiego rozwoju. Od samego początku zakłada się, że ma być ono: „domem, który przygarnia; parafią, która ewangelizuje; szkołą, która przygotowuje do życia i podwórkiem, gdzie spotykają się przyjaciele i żyje się radośnie”. *Konstytucje Towarzystwa św. Franciszka Salezego*, Rzym, Tip. S. G. S. Istituto Pio XI 1986, nr 40.

dostrzegać pilną potrzebę formacji sumienia, zmysłu rodzinnego, społecznego i politycznego, dojrzewania do miłości i chrześcijańskiego poglądu na pćcio-wość, zdolności krytycznej oceny i właściwej podatności na przemiany związane z wiekiem i rozwojem umysłowości, zawsze pamiętając, że młodość nie jest okresem przejściowym, lecz konkretnym czasem łaski danym dla kształtowania osobowości³⁰. Jan Bosko był przekonany, iż wartość wychowawcy ujawnia się w osobistym spotkaniu oraz że jest ono punktem odniesienia dla środowiska oraz programu. Wyraża się to przede wszystkim w «umiejętności mówienia do serca», w sposób osobisty i personalizujący, ponieważ dotyka kwestii życiowych młodego człowieka.

Życie duchowe jest konstruktem złożonym i wielowymiarowym i wpisuje się w pragnienia, obawy, nadzieje, pytania będące udziałem każdego człowieka. Duchowość jako dyspozycja człowieka stanowi potencjał, który może się rozwijać w ciągu całego życia. „Rozwój człowieka, dokonuje się we wszystkich dziedzinach rzeczywistości, w których zajął lub zajmuje miejsce człowiek: w jego wymiarze duchowym i cielesnym, we wszechświecie, w społeczeństwie ludzkim i bożym. Chodzi tedy o harmonijny rozwój, w którym wszystkie sfery przynależności osoby ludzkiej wzajemnie się przenikają. Kultura nie dotyczy ani samego ducha, ani samego ciała, ani samej indywidualności, ani instynktu społecznego czy też samego wymiaru kosmicznego. [...] Kultura powinna rozwijać człowieka i to każdego człowieka w zakresie jego integralnego i pełnego człowieczeństwa³¹.

Jan Bosko doszedł do całkowitego oddania się młodzieży, często pośród największych trudności, dzięki szczególnej i głębokiej miłości, to jest dzięki owej głębokiej mocy, która łączyła w nim nierozzerwalnie miłość Boga i miłość bliźniego. W ten sposób potrafił on stworzyć syntezę działalności ewangelicznej i wychowawczej. Oryginalność i śmiałość postulatów «świętości młodzieńczej» jest istotną wartością sztuki wychowawczej tego wielkiego Świętego, który słusznie może być nazwany «mistrzem duchowości młodzieżowej». Jego niezwykły sekret polegał na tym, że nie zawiódł nigdy najgłębszych pragnień młodzieży (chęci życia, pragnienia miłości, otwarcia duszy, radości, wolności, nastawienia ku przyszłości), a równocześnie prowadził ją stopniowo i w sposób konkretny do przekonania, że tylko przez «życie w łasce», to jest w przyjaźni z Chrystusem, w pełni realizują się autentyczne ideały.

³⁰ Jan Paweł II, *List „Iuvenum patris”...*, nr 12.

³¹ Jan Paweł II, *W dziele kultury Bóg zawarł przymierze z człowiekiem*, w: *Wiara i kultura. Dokumenty, przemówienia, homilie*, opr. red. M. Radwan, T. Gorzkula, K. Cywińska, „Abilgraf”, Rzym 1986, s. 82-83.

UPBRINGING AND SPIRITUALITY
IN THE PRACTICE OF JOHN BOSCO'S PREVENTIVE SYSTEM

Summary

Pedagogical reflection has always been associated with the conviction that upbringing is an art and it requires a special kind of sensitivity, innovative activities and creative engagement. Don Bosco's upbringing system, in which specific resources are reason, religion and a loving upbringing, appoints for educators and students an attitude of witness to religious life and openness to religious values. This system is characterized by five main elements: concreteness, deep spirituality, universalism, a wide openness to multiple recipients, and the possibility of engaging many co-workers. The preventive system is called «a spiritual experience», and not only pedagogy. Spirituality as a human disposition represents a potential which can be developed throughout one's entire life.

Keywords: upbringing, spirituality, preventive system, mind, religion, love

Nota o Autorze: ks. dr hab. Stanisław Chrobak SDB prof. UKSW w swoich badaniach podejmuje problematykę z zakresu pedagogiki ogólnej, teoretycznych podstaw wychowania i pedagogiki o inspiracji chrześcijańskiej. Jest członkiem Zespołu Pedagogiki Chrześcijańskiej Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN – od 2004 r.; Towarzystwa Naukowego Franciszka Salezego – od 2007; oraz Zespołu Teorii Wychowania Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN – od 2009 r.

Słowa kluczowe: wychowanie, duchowość, system prewencyjny, rozum, religia, miłość